

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДЛАРИДАГИ ҚАДИМГИ ВА АНТИК ДАВР ДАВЛАТЧИЛИГИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАҲЛИЛЛАРИ

Абдуазимов Даврон Баҳтиёр ўғли
Жиззах давлат педагогика университети
тарих факультети ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистоннинг турли худудларида вужудга келган давлатларнинг тарихшунослиги, унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида сўз боради. Қадимги даврдан то антик давргача фаолият кўрсатган давлатлар, уларнинг вужудга келиш ва ривожланиш босқичлари мавжуд манда ва адабиётлар маълумотлари таҳлили асосида ёритиб берилди.

Калит сўзлар: Жарқўтон ёдгорлиги, Шарқий Эрон қабилаларининг миграцияси, Қадимги Бактрия, Эсхилнинг “Форс”лар трагедияси, Катта Хоразм, Аҳамонийлар давлати, Македониялик Александр, Салавкийлар давлати, Басилейа – “подшо шахри”.

Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, миллоддан аввалги II минг йиллик ўрталарига келиб Сурхон воҳасида қадимги деҳқончилик маданиятининг жадаллик билан ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланади. Бу жараён босқичма-босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга эди. Агар давлатчилик асосини шаҳар маданияти ташкил этилишини ҳисобга олдиган бўлсак, бу жараён Ўзбекистоннинг жанубида, Бактрия худудида миллоддан аввалги II минг йиллик биринчи ярмидаёқ шаҳармонанд кишлоқ Сополлитепа мисолида бошланган эди. А.Асқаровнинг фикрича, агар Сополлитепа ўзининг қадимги шаҳарсозлик маданиятига хос барча аломатлари билан протошаҳар, яъни, Авестода тилга олинган “вара” иншоотини эслатса, Жарқўтон ёдгорлиги Ўзбекистон худудида биринчи бор шаклланган том маънодаги шаҳар эди. Жарқўтон қадимги шарқ шаҳарларидан таркибий жиҳатидан фарқ қилмайди¹. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Жарқўтон кўринишидаги кўҳна шаҳарларни қадимги Шарқдаги ном-давлатлар шакллари билан қиёслаш учун далиллар етарли. Аммо, Месопотамия ном-давлатларининг асосий белгиларидан бўлган ёзув Жарқўтонда мавжудлиги ҳозирча баҳсларга сабаб бўлмоқда. Умуман

¹ Асқаров А.А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент: Фан, 2001.

олганда, миллоддан аввалги II минг йилликнинг сўнги чорагига келиб қадимги Бактрия ҳудудларида давлатчиликнинг ном ёки воҳа типига сиёсий уюшмалари шакллана бошлаганлигига илмий асослар бор².

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярми Бактрия ҳудудларида кўпгина тарихий-маданий ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бу ўзгаришлар қуйидаги жараёнлар билан боғлиқ эди:

1. Темир буюмларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши.
2. Қалъалари бўлган қишлоқларнинг пайдо бўлиши ва кейин уларнинг шаҳарларга айланиши.
3. Моддий маданиятнинг сезиларли даражада ўзгариши.
4. Шарқий Эрон қабилаларининг миграцияси³.

Археологик нуқтаи назардан, юқоридаги давр Марғиёна типига Ёз I маданияти мавжуд бўлган даврга тўғри келади. Тадқиқотчилар Ёз I маданияти даврини миллоддан аввалги II-I минг йиллик бўсағаси – VIII-VII асрлар билан белгилайдилар⁴. Сурхон воҳасидан айнан мана шу маданиятга ўхшаш ёдгорликлар кўплаб очиб ўрганилган. Бу даврда Бактриянинг тўртта-Улонбулоқсой, Бўстонсой, Ургул ва Ҳалқажар воҳалари ўзлаштирилган бўлиб, археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Кучуктепа, Жарқўтон, Бандихон ва Қизилтепа уларнинг мараказлари эди. Юқоридаги воҳалар ўтроқ зироаткорлар ва чорвадор-састарлар ҳарбий бошлиқларининг мулклари, марказлар эса уларнинг қароргоҳлари бўлган бўлиши мумкин⁵.

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида Қадимги Бактрия Давлати таркибига Марғиёна ва Суғдиёна ҳам кирганлиги тахмин қилинади. Бу ҳақда турли ҳал маълумотлар мавжуд бўлиб, қадимги форс подшоси Дороти I Марғиёнада бўлиб ўтган Фрада бошчилигидаги кўзғолонни (миллоддан аввалги 521 йил) бостиргани ҳақидаги Бехистун ёзувларини “мана мен нималарни қилдим Бактрияда” деб, ҳулосалайди. Дороти III даврида Бактрия ва Суғдиёна бирлаштирилган ўлка бўлиб, унда Бесс номли сатрап ҳокимлик қилган даврда Бактрия, Марғиёна ҳамда Суғдиёна аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган⁶.

Тарихнинг отаси Геродотнинг “Тарих” асарида Бактрия халқи Миср ва Бобил каби йирик Давлатлар қаторида тилга олинади. Юнон тарихчиси Ктесий Книдский Бактрия ҳақида қимматли маълумотлар беради. Тарихчи

² Аскарлов А.А., Ширинов Т. Ранняя городская культура юга Средней Азии в эпоху бронзы. – Самарканд, 1993.

³ Сагдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII-IV вв. до н.э. (Бактрия, Маргиана, Согд). – Т., 1987.

⁴ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976.

⁵ Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996.

⁶ История таджикского народа. Под ред. Б.А. Литвинского и Б.А. Ранова. – Душанбе, 1998.

Давлатдаги кўплаб шаҳарлар, мустаҳкам пойтахт шаҳар Бақтра (Балх), Бақтрия подшоси Оксарт, унинг битмас-туганмас бойликлари ҳақида ҳикоя қилади. Тадқиқотчиларнинг фикрларга қараганда Қадимги Бақтрия подшолиги қудратлилиги жиҳатдан қўшни вилоятлардан анча устун бўлиб, улар орасида алоҳида мавқега эга бўлган. Бақтриянинг табиий бойликлари ундан ташқари ҳудудда ҳам Олд Осиёга қадар машҳур эди. Айниқса, Бадахшон ложуварди (лазурит) ва лаъли жуда қадрланган⁷.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, миллоддан аввалги VIII-VI асрнинг ўрталари қадимги Бақтрия Давлатининг (айнан Бақтрия, Марғиёна ва Суғдиёна вилоятларининг маълум қисмлари сифатида тахмин қилинади) ривожланган даври бўлиб, бу йирик Давлатнинг ҳудудий чегаралари: Мурғоб воҳаси, Ҳиндикуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро ҳудудларига тақалган бўлиши мумкин. Бу даврда Бақтрия вилоятларига қадимги Хоразм Давлати ва сак-масагетларнинг ҳарбий-сиёсий уюшмасига тегишли ўлкалар чегарадош бўлган.

А.Сагдуллаевнинг тадқиқотларига кўра, Бақтрия ҳақидаги турли маълумотлар қадимги юнон тарихчилари-Геродот, Ктесий, Арриан, Страбон, Курций Руф, Диадор, Плиний кабиларнинг асарларида ҳам мавжуд бўлиб, улар бу подшоликнинг қадимийлиги ва юксак маданияти ҳақида маълумотлар беради. Хусусан, Ктесий Книдский Оссурия подшоси Нин Белиднинг Бақтрияга қилган юриши, унинг бақтриялик аёл Семирамидага уйланганлиги, Бақтрия подшоси Оксарт ва унинг бой хазинаси ҳақида маълумот беради. Ктесийнинг Бақтрия чегаралари ҳақидаги маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Унинг хабар беришича: ғарб томондан Бақтрия текислигига борадиган йўлни тоғлар тўсиб турадилар, улардан фақат довонлар орқали ўтиб бориш мумкин. Бақтрия Танаисдан Ҳинд дарёсига чўзилган бўлиб, Танаис уни Европадан, Ҳинд дарёси эса Ҳиндистондан ажратиб туради⁸.

Геродот ўзининг “Тарих” асарарида Бақтрия ва бақтрияликларни 45 марта тилга олади. “Бақтрия” атамаси Эсхилнинг миллоддан аввалги V асрда саҳнага қўйилган “Форс”лар трагедиясида ҳам учрайди. Яна бир қадимги тарихчи Страбон Бақтрияни “орийлар ўлкасининг жавоҳири” сифатида таърифлайди.

Ёзма манбалар маълумотлари кўп ҳолларда археологик маълумотлар билан тасдиқланади. Археология маълумотларининг гувоҳлик беришича, миллоддан

⁷ Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Биринчи китоб. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2019. Б.83 (445)

⁸ Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996

аввалги VII-VI асрларда Бактрияда шаҳарлар шаклланиб бўлган эди. Олтиндилёртепа (Аорн), Бактрия (Болои Ҳисор) ва Қизилтепа каби кўҳна шаҳарлар мустақкам ҳимоя деворлар билан ўраб олинадики, улар бу ҳудудларда Давлатчилик ривожланишининг асоси эди⁹.

Бактриянинг Аҳамонийлар Давлати таркибига кирганлиги ҳақида ёзма ва археологик маълумотлар нисбатан кўпчиликини ташкил этади. Археология маълумотларига кўра, миллоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига келиб, Амударёдан кечув жойида ва дарё ёқалаб йўллар бўйида қалъалар (Шўртепа, Талашқон, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу ҳолатни олимлар Аҳамонийлар маъмуриятининг Бақтриядан Суғдга ўтувчи йўлларни қаттиқ назоратда тутган бўлиши мумкинлиги билан изоҳлайдилар. Бу даврга келиб Бактрия аҳолиси жойлашувида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Бронза даврида ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари асосан Бактриянинг шимоли-ғарбида марказлашган бўлса, кейинроқ бу кўлам кенгайиб шимоли-шарқий қисмларни ҳам қамраб олади. Тоғ олди ҳудудларидаги воҳаларда аҳоли турмуш тарзи янада қизғинлашиб борган бўлса, Сурхондарё, Конфирниҳон, Вахш, Явансув атрофларида янги воҳалар ўзлаштирилади¹⁰.

Ўрта Осиёдаги яна бир йирик давлат уюшмаси-Қадимги Хоразм давлати ҳисобланади. “Қатта Хоразм” ва “Қадимги Хоразм” масаласи бўйича Ўзбекистонлик ва хорижлик кўплаб олимлар турли-туман тадқиқотлар олиб борган бўлсаларда бу масалалар ҳамон тадқиқотчиларнинг баҳс-мунозараларига сабаб бўлиб келмоқда. Авесто ва юнон-рим тарихчилари маълумотлари бу мунозараларнинг асосини ташкил этади. Ундан ташқари, ўтган асрнинг 50-60 - йилларидан бошлаб бугунга қадар олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ҳам Хоразм Давлатчилиги тарихи бўйича бой материаллар берди¹¹.

Аввало сўнги йиллардаги ибтидоий давр ёдгорликларининг қиёсий тадқиқотларидан (Х.Матякубов) хулоса чиқарадиган бўлсак, Хоразм мил.авв IV-III м.й. даёқ Ўрта Шарқнинг қадимги цивилизациялар олами билан узок Шимолни бевосита боғловчи халқа ролини ўтай бошлаган. Бронза даври Сувёрган ва Тозабоғёб маданиятлари қадимги Хоразм ерларини ўзлаштириб

⁹ Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004

¹⁰ Голамураза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс. канд. ист.наук. Душанбе, 2004

¹¹ Аскарлов А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2004

бир-бири билан қизғин алоқада бўлган, Шимол ва Жанубдан таъсир қабул қилиб, янги тараққиёт босқичига кўтарилган қабилалар маданияти эди¹².

Геродотдан сал олдинроқ яшаб ўтган Гекатей парфияликларнинг шарқий томонида жойлашган “Хорасмия”ни, “бир қисми текисликларда, бир қисми тоғларда яшовчи хоразмликларни” эслатиб ўтади. Айрим тадқиқотчилар ҳам бу “Катта Хоразм”ни Марв ва Ҳиротнинг тўртта районида жойлаштирадilar. Агар “Катта Хоразм” Давлати Марв ва Ҳирот атрофларида жойлашган тахмин рост бўлса, А.С.Сагдуллаевнинг фикрича, бу Давлат форслар подшоси Кир II тамонидан бўйсундирилганидан сўнг хорасмийлар Қуйи Амударёнинг Хоразм худудларига кўчиб борганлар деб фараз қилинади. Ушбу назарияга кўра, милoddан аввалги VI аср қадимги форслар хорасмийларни жанубдан қуйи Амударё ерларига сиқиб чиқарган¹³.

Ўрта Осиёнинг жанубидаги деҳқончилик маданияти ва илк шаҳарлар бўйича мутахассис ҳисобланган А.А.Асқаров сўнгги йилларда Қадимги Хоразм масалаларига ўз эътиборини қаратди. Олимнинг эътироф этишича, Хоразм воҳасининг қадимги даври ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ҳудудий кенглик Амударёнинг қуйи ҳавзаси ҳисобланиб, Ўрта Осиёнинг бу йирик дарёси бир неча юз йиллар давомида юқори оқимлардан қуйига унумдор лойқа оқизиб келиб, жанубий Орол бўйларида суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланиши учун замин яратган. Аммо, бу замин энг қадимги даврларда аждодларимиз томонидан ўзлаштирилиб, суғорма деҳқончилик маданиятининг Марғиёна ва Бақтрия сингари макони бўла олмади¹⁴.

Ўтроқ деҳқончилик қабилаларининг чорвачилиги уй чорвачилиги хусусиятига эга эди. Тадқиқотлар натижаларига кўра, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Орол бўйидаги хўжалиги асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этган қабилалар ўртасида фарқлар шакллана бошлайди. Мил. авв. VII-VI асрларга келиб эса, улар маданияти ўртасидаги фарқланиш яққол кўзга ташланади.

Фикримизча, айнан мана шу даврдан бошлаб, Шарқий Орол бўйида ярим кўчманчи чорвадор хўжалик маданий шакли устунлик қилган бўлса, Амударёнинг жанубий ўзанларида эса юқори даражадаги сунъий суғоришга асосланган ўтроқ деҳқончилик хўжаликларининг аҳамияти ортиб боради.

¹² Матёкубов Х.Х. Ўзбек Давлатчилигининг илк босқичида қадимги Хоразм. Ном.дисс. автореф.Тошкент. 2012

¹³ Массон В.М. Культурогенез Деревней Центральной Азии. – СПб.: Из-во С.Петербург. Ун-та, 2006

¹⁴ Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2004.

Хоразмдаги архаик давр маданиятининг келиб чиқиши ва ашёларининг ёшини аниқлаш мақсадида тадқиқотчи Б.И.Вайнберг махсус тадқиқотлар олиб бориб бу ҳудудлардаги дастлабки тўртбурчак шаклдаги хом ғиштларнинг тарқалиши ва сополлар кўринишидаги ўзгаришлар Ўзбой ирмоғи ва Каспий орқали тўғридан тўғри Эрон билан алоқалар туфайли юз берган бўлиб, мил. авв. IV асрнинг иккинчи чораги ёки ўрталаридан Эрон моддий маданиятининг баъзи кўринишлари ёйилишига олиб келди деган хулоса чиқаради¹⁵.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, аҳамонийларгача мавжуд бўлган Хоразм давлатининг пойтахти масаласи фанда аниқ ечимини топмаган. Х.Матякубовнинг фикрича, қадимги Хоразм давлатининг пойтахтини аниқлаш борасидаги изланишлар ўтган асрнинг 80-йилларида ўз самарасини бера бошлади ва Ақчахонқалъа қадимги Хоразм давлатининг пойтахти бўлиши мумкинлиги ҳақидаги илк фикрлар айтилди. Тадқиқотларга кўра, умумий майдони 50 дан зиёд бўлган Ақчахонқалъа ички ва ташқи қалъадан иборат тўғри тўртбурчак шаклга эга. Улар алоҳида ҳимоя деворлари билан ўраб олинган. Сўнги тадқиқотларга кўра, ушбу кўҳна шаҳарда сарой маросимлари ва диний эътиқодлар билан боғлиқ деворий расмларнинг қайд этилиши, улар орасида шоҳона кийимда бошига тож кийган ҳукмдор суратининг мавжудлиги, шоҳ бошига илоҳий куш (Хумо) қуниб турганлиги Ақчахонқалъа қадимги Хоразм давлатининг пойтахт шаҳри эканлигининг рамзий белгиси сифатида эътироф этилди¹⁶.

Ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларини (Бухоро, Навоий, Самарқанд, Қашқардарё вилоятлари, Тожикистоннинг Панжикент атрофлари) ўз ичига олувчи Қадимги Суғдиёна ва Суғдийлар ҳақида илк ёзма манбаларда маълумотлар деярли кам. Авестода вилоятларнинг номи икки хилда кўрсатилган – Гава Суғда ва алоҳида Суғда. Геродот эса суғдийларни икки мартаба – Аҳамонийлар Давлатининг XVI сатрап ўлкасидаги халқларни санаб ўтганда ва форсларнинг кўшинлари сафида жангчи – суғдийларнинг ўрнини кўрсатиб берганда тилган олган. Аммо тарихчи Суғд шаҳарлари, дарёлари, тоғлари, ҳудудий чегаралари ҳақида бизга ҳеч қандай маълумотлар қолдирмаган. Аҳамонийлар миҳхатлари Суғдиёна ҳақида асосан расмий даражада эълон қиладилар ва турли хил тарихий муаммоларни ўрганишда улардан фойдаланиш оғир кечади. Гекатей, Ктесий ва Ксенофонт асарларида Суғдийлар ҳақида маълумотлар йўқ¹⁷.

¹⁵ Вайнберг Б.И. Процессы миграции в древнем Хорезме // АИ в Узбекистане. Самарқанд. 2016. С.143-150

¹⁶ Матёкубов Х.Х. Ўзбек Давлатчилигининг илк босқичида қадимги Хоразм. Ном.дисс. автореф.Тошкент. 2012

¹⁷ Эшов Б. Суғдиёна тарихидан лавҳалар. – Т., 2002.

Александр Македонский даври ва сўнги юнон-рим тарихшунослари асарларида тарихий-географик маълумотлар анча кенг берилган. Суғдиёнадаги алоҳида жойларда, вилоятлар, қалъалар – Наутака, Ксениппа, Мароқанда, Баги, Басилейа – “подшо шаҳри”, Политемет-Зарафшон, “Оксиарт, Суғд қояси” ва бошқа хабарлар шулар жумласидандир.

Бу маълумотлар асосида турли фикрларга эга бўлиш мумкин. Даставвал, милл. авв. IV асрга келиб, суғдийларнинг худудий жойлашуви, уларнинг яшаш учун фойдаланган асосий ерларининг чегаралари, дарё воҳалари ва вилоятлари аниқроқ кўринади. Аммо, бу жараённинг тарихий анъаналари – суғдийларнинг ёйилиши, ўтроқ воҳаларининг пайдо бўлиши ва шу жойларда йирик шаҳар марказларига асос солиниши янада қадимги даврларга бориб тақалади¹⁸.

Қадимги вилоятларнинг жойлашув худудлари анчагина муаммоли масала бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларига (жумладан, Суғдиёнага ҳам) кўчманчиларнинг ҳужуми-бу худудларда давлат уюшмалари пайдо бўлишига сабаб бўлган бўлиши мумкин эди.

Турли қадимги манбаларда Суғдиёна номи тилга олинса ҳам, алоҳида давлат сифатида эслатилмайди. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг турли баҳсларига сабаб бўлишига қарамасдан, археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Диссертация муаллифи бу тадқиқотларни таҳлил қилиб ва бошқа маълумотларни умумлаштириб шундай ҳулоса чиқаради.:

-Мил. авв. I минг йилликнинг бошларига оид тарихий – маданий ёдгорликлар Суғдиёна худудларида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганлигидан далолат беради;

-Суғдиёна давлатчилиги тарихида нафақат четдан бўлган ташқи таъсир, балки, ички омиллар имкониятларининг ҳам аҳамияти катта бўлди;

-Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида Суғдиёна Бактрия давлати доирасида нафақат сиёсий, балки этник-маданий бирликни ташкил этарди. Қурилиш усуллари, меъморчилик санъати ва моддий маданиятдаги ўхшашлик фикримиз далилидир. Зеро, бундай ўхшашлик иқтисодий, маданий муносабатлар ҳамда сиёсий бирлик асосида пайдо бўлиши мумкин эди;

Македониялик Александр юришларидан кейинги даврларда Суғдиёна мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, қўшни давлатлар билан ўзаро алоқаларни янади ривожлантиради.

¹⁸ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Асқаров А.А., Ширинов Т. Ранняя городская культура юга Средней Азии в эпоху бронзы. Самарканд. 1993.
2. Асқаров А.А. Энг қадимги шаҳар. – Тошкент. 2001.
3. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига оид баъзи бир масалалар // Ўзбекистон этнологияси: янги қарашлар ва ёндашувлар. Тошкент. 2004.
4. Эшов Б. Суғдиёна тарихидан лавҳалар. Тошкент. 2002.
5. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Биринчи китоб. Тошкент. “Янги аср авлоди”. Тошкент. 2019.
6. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Ташкент. 2002.
7. История таджикского народа. Под ред. Б.А. Литвинского и Б.А. Ранова. – Душанбе, 1998.
8. Голамреза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Душанбе. 2004.
9. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград. 1976.
10. Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб.: Из-во С.Петербург. 2006.
11. Матёкубов Х.Х. Ўзбек Давлатчилигининг илк босқичида қадимги Хоразм. Ном. дисс. автореф. Тошкент. 2012
12. Сагдуллаев А.С. Культура юга Средней Азии VII-IV вв. до н.э. (Бактрия, Маргиана, Согд). Ташкент. 1987.
13. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент. 1996.
14. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: Университет, 2004
15. Вайнберг Б.И. Процессы миграции в древнем Хорезме // АИ в Узбекистане. Самарканд. 2016.

